

The Intermediaries Who Brought the Works and Views of Mīr Dāmād to India

Davood Hosseini¹ | Hossein Najafi² | Hamed Naji Esfahani³

1. Corresponding Author: Associate Professor, Department of Philosophy, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, Email: davood.hosseini@modares.ac.ir
2. PhD graduate of Islamic Philosophy and Theology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
3. Associate Professor, Department of Philosophy, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Article history: Received 06 June 2020;

Received in revised form 02 July 2022;

Accepted 04 July 2022

Abstract

The philosophical thought of Mīr Dāmād (d. 1040/1631-32 AH/CE) is considered as one of the milestones of the presence of the works and views of Persian philosophers in India. Indian scholars interacted with the scientific personality of Mīr Dāmād in three general phases: the transferring phase, the spreading phase, and the establishing phase. The transferring phase commenced from the first half of the 11th Century AH, when Indian scholars became acquainted with Mīr Dāmād. In this paper, with a special focus on this era, we will trace back the historical origins and writings of Mīr Dāmād in India. We will explain how the philosophical thought of Mīr Dāmād during his life, and through his works like *Jadhawāt wa Mawāqit*, he connected with scientific and political personalities of India, and how it got there. In addition to this, some of Mīr Dāmād's students and some family members moved to India. They taught rational and transmitted sciences, and had various political and judicial positions. These personalities were present in various geographic locations in the Indian subcontinent – broader than the Mughal or the Qutb Shahi Empire – and had a noticeable influence at that time, spreading the works and views of Mīr Dāmād. The transferring era is strongly linked to the political ties the Safavid rulers had with their eastern neighbours, and the civil relations with the Mughal and Qutb Shahi Dynasties.

Keywords: Islamic Philosophy in India, Mīr Dāmād, India, Students of Mīr Dāmād

1. Introduction

According to historical documents, the intellectual heritage of Iranian philosophers reached regions such as South Asia (India), North Asia (Russia) and the Ottoman Empire during cultural exchanges and attracted the attention of scholars in these regions. The thinking of Iranian philosophers was developed by thinkers in these regions and, in conjunction with their theories, led to the presentation of new teachings and interpretations. However, in the historiography of Islamic philosophy, there is no mention of the extension and influence of the thought of Iranian philosophers in other parts of the Islamic world, except for some general references

This deficiency has cast a shadow over the study of the influence of Islamic philosophy on Indian scientific circles more than any other area; Because the historical and geographical scope of the encounter of the scholars of this land with Islamic philosophy is very wide and the number and volume of their works in this field is unparalleled. The following article is written in order to correct this deficiency in the historiography of Islamic philosophy and, in particular, to examine the

familiarity of the scientific circles of the subcontinent with the ideas of Mir Damad (died 1040 AH). The main issue in the following article is the identification of the intermediaries through which Mir Damad's works and ideas were transmitted to India. This issue becomes important when we consider that after Jalal al-Din Davani (died 908 AH), Mir Damad is the second – and probably the only – famous Iranian philosopher whose ideas and works found their way into the scientific circles of the subcontinent during his lifetime.

1.1. Research Methodology

The history of Indian scholars' encounter with Mir Damad's writings and ideas has gone through three general periods: the "transition period" that covers the first half of the 11th century AH and part of Mir Damad's lifetime; the "dissemination period" that covers the second half of the 11th century to the end of the 12th century AH; and the "consolidation period" that covers the beginning of the 13th century to the middle of the 14th century AH. In the following article, focusing on the first period, which is considered the precursor to Indian scholars' acquaintance with Mir Damad, we have introduced the intermediaries through which Mir Damad's works and ideas were transmitted to India, while following some historical and textual clues and collecting data using a library method. First, we have addressed the historical and geographical context of this transfer, and then we have classified and examined the aforementioned intermediaries in three separate sections.

2. Discussion

A review of historical reports, their classification, and reference to some manuscripts show that Mir Damad's writings and ideas reached India through three main channels:

1. Direct and indirect correspondence with scientific and political figures in Mughal India and the Deccan region.

Mir Damad wrote the book *Juzvat va Muwaqit* in response to an enigmatic letter from Indian scholars. His messenger was Mirza Barkhordar Khan Alam (d. 1029 AH), the ambassador of Jahangir Shah of Gurkani (r. 1014-1037 AH), and this letter was sent by the Gurkani family to the Safavid court as part of an official letter seeking a response or assessing the capabilities of Iranian scholars. According to Mirdamad's report in the introduction to the *Juzvat*, some "famous Indian scholars" have raised the issue of "the wisdom of the non-combustion of the body of Moses (AS)" in the form of difficult phrases; however, the scholars of the time were unable to solve the problem and interpret their phrases. For this reason, Shah Abbas Safavi, through Mulla Muzaffar Munjjam Gonabadi (died 1038 AH), commissioned Mirdamad to solve this issue (Mirdamad, 1380: 5-6). After writing his detailed response between 1026 and 1027 AH, Mirdamad sent it to India. Accordingly, the book *Juzvat* and the *Times* is considered the first encounter of Indian scholars with Mirdamad's philosophy.

Mir Damad sent a copy of his four medical compositions as a gift to the court of Sultan Muhammad Qutb Shah (r. 1020-1035 AH). Historical reports indicate that Mir Damad corresponded directly with the Qutb Shahi court and respected the king of this dynasty. He also wrote the treatise *al-Tashifat* in the name of Mir Muhammad Mumin Astarabadi (d. 1038 AH) and sent it to him as an attachment to a letter. In addition, in a letter addressed to the famous Gurkani minister and deputy, Mirza Abul-Hasan Asif Khan (d. 1051 AH), Mirdamad introduced one of his students, Muhammad Saleh Karami, and requested his respect and comfort (Mirdamad, 1381, vol. 1: 593-596). The recipients of Mirdamad's letters were all high-ranking and influential figures in the Indian civil service.

2. The presence of Mirdamad's Indian and Iranian students in South Asia and their presence in the Gurkani and Qutb Shahi territories.

According to historical reports, many students from Iran and India attended Mirdamad's lectures. Some of them, after studying under the master, went to India and, in addition to teaching intellectual and traditional sciences, were established in various political and judicial positions - such as medicine, judgment, deputyship, and ministry. These scholars, who made a significant contribution to the dissemination of Mir Damad's works and ideas in the subcontinent, include: Muhammad Saeed Karahrudi (died 1045 AH); Muhammad bin Ali Amili, known as "Ibn Khatun" (died 1068 AH); Nizam al-Din Ahmad Gilani, known as "Hakim al-Mulk" (died 1066 AH); Muhammad Sharif Kashmiri; Mulla Muhammad Baqir al-Sabbagh; Muhammad Qasim Gilani (died 1025 AH); Jibra'il Tabrizi (died 1025 AH); Abhi Chand Lahori.

3. Residence of some of Mir Damad's close relatives in India.

According to the chroniclers, Mir Damad's elder brother, Imad al-Din Hasan Astarabadi, who was nicknamed "Yamani", resided in India for a long time. Before the conquest of Gujarat in 992 AH, he was in the service of Abdur Rahim Khan Khanan and resided in Delhi (Nahavandi, 1924, vol. 3: 1430-1435).

3. Conclusion

The transmission of Mir Damad's works and ideas to India was linked to various aspects of politics: his connection with the Gurkani and Qutb Shahi courts was shaped by the Safavid government's relations with its eastern neighbors; the recipients of his letters, relatives, and most of his students were high-ranking figures in Mughal India and the Deccan region.

Moreover, the frequency of these intermediaries across the subcontinent follows a similar pattern. All of the intermediaries were linked to the Gurkani and Qutb Shahi capitals, namely Delhi and Hyderabad. In addition to these two cities, Mir Damad's students resided in various parts of India—such as Kashmir, Lahore, Burhanpur, Bijapur, and Daulatabad—which were important scientific and political centers of South Asia.

4. References

- A Group of Authors. (17th Century). **Anthology (Jung)**, MS No. 12192, National Library of the Islamic Republic of Iran, Tehran.
- A Group of Authors. (17th Century). **Anthology (Jung)**, MS No. 8853, The Library of Islamic Consultative Assembly, Tehran.
- Abdulsalam Khan. (1996). **The Scholars of Rational Sciences and Their Works in the Indian Subcontinent**, Patna: Khuda Bakhsh Oriental Public Library.
- Afandi, A. B. I. (1983). **The Gardens of Scholars and the Fountains of Virtuous Ones**, Edited by: S. Ahmad Hosseini Ashkevari, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library.
- Aghili Khorasani, M. H. (1839). **The Collection of Universal Knowledge and Sources of Composition (The Great Compendium)**, Kolkata: Ahmad Kabir Company.
- Allami, A. F. B. M. (1886). **Akbarnama**, Kolkata: Mazar al-Ajaye Press (Urdu Guide Press).
- Asfandiyar, K. (1983). **The School of Religions**, Edited by: Rahim Rezazadeh Malek, Tehran: Tahouri Library.
- Barani, Z. D. (1862). **The History of Firuz Shah**, Edited by: S. Ahmad Khan, Kolkata: The Asiatic Society of Bengal.
- Barani, Z. D. (1972). **The Fatawa of Jahandari**, Lahore: Pakistan Research Institute (Punjab University).
- Behniafar, A. R. (2019). **The Civilizational Services of Amir Fathollah Shirazi in the Court of Akbar Shah the Great**, *South Asia Studies*, University of Sistan and Baluchestan, 11(37): 9-24.
- Belgrami, S. A. (1924). **The Glories of Deccan**, Hyderabad: Othmaniyah University Publishing House.
- Chand, Tara. (1952). **Growth of Islamic Thought in India**. In: S. Radhakrishnan & S. K. Hussain (Eds.), *History of Philosophy: Eastern and Western* (Vol. 1, pp. 488-514). London: George Allen & Unwin Ltd.
- Daneshgar, M. (2014). **The Influence of the Thoughts and Works of Jalaluddin Muhammad Duwani in the Indian Subcontinent**, *South Asia Studies*, University of Sistan and Baluchestan, 6(21): 55-72.
- Danesh-Pazhuh, M. T. (1961). **Catalog of Manuscripts in the Central Library of Tehran University**, Vol. 12, Tehran: Tehran University Press.
- Danesh-Pazhuh, M. T. (1981). **The Writings of Shamsa Gilani**, *Eternal Wisdom*, Iranian Society of Philosophy and Wisdom, 8(4): 40-78.
- Deddadari, M. A. (n.d.). **The Events of Kashmir**, MS No. 6175, University of Kashmir Library, Srinagar.
- Emami Hamadani, N. M. (17th Century). **The Blessed Tree**, MS No. 18490, The Library of Islamic Consultative Assembly, Tehran.
- Esots, Janis. (2018). **Islamic Philosophy in India**. In: Z. R. Kassam, Y. K. Greenberg, & J. Bagli (Eds.), *Islam, Judaism, and Zoroastrianism* (pp. 324-328). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Ghouri, S. A. K. (1967). **The Rise and Development of Philosophy and Wisdom in Medieval India**, *Iqbal Review*, Iqbal Academy, 7(4): 1-62.
- Ghouri, S. A. K. (1997). **The Rational Sciences in Islamic India**, Patna: Khuda Bakhsh Oriental Public Library.
- Gilani, N. A. (17th Century). **The Tree of Knowledge**, MS No. 39 (Collections), Asefiyah Library, Hyderabad.
- Gilani, N. A. (2012). **Philosophical Treatises of Nizam al-Din Gilani**, Introduction by: A. Karbasian and M. Karimi Zanjani Asl, Qom: Majma' Zakhayr-e-Islami.
- Hassni Lakhnavi, A. (1983). **Islamic Culture in India (The Knowledge of the Gnostics in Different Sciences and Knowledge)**, Damascus: Arabic Language Academy.
- Isfahani, M. H. (1990). **A Memoir of Calligraphy and Calligraphers**, Translated by: Rahim Chavosh Akbari, Tehran: Mostoufi Library.

- Jahanbakhsh, J. (2010). **Mirdamad's Treatise of al-Tashifat**, *Shahaab Heritage*, Ayatollah Marashi Najafi Library, 59(16): 31-66.
- Jonabazi, M. B. H. (1999). **Rauwzah al-Safaviyah (The History of Safavid Era)**, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Charitable Foundation.
- Kanbu, M. S. (1967). **The Good Deed (Shah Jahan Nama)**, Edited by: G. Yazdani and W. Qureshi, Lahore: Literature Development Society.
- Khān, Hafiz A. Ghaffar. (2001). **India**. In: S. H. Nasr & O. Leaman (Eds.), *History of Islamic Philosophy* (Vol. 5, pp. 1051-1075). London: Routledge.
- Lahouri, A. H. (1967). **The Chronicle of Kings**, Kolkata: College Press.
- Madelung, Wilferd. (1997). **Ismā'īliyya**. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, & W.P. Heinrichs (Eds.), *Encyclopaedia of Islam*, 2nd Edition (Vol. 4, pp. 198-206). Leiden: Brill.
- Ma'soumi, A. M. (2001). **Researches and Cautions**, Beirut: Dar al-Gharb al-Islami.
- Mirdamad, M. B. B. M. (2001). **Firebrands and Epiphanies (Jazavāt va mavāqit)**, Edited by: A. Owjabi, Tehran: Written Heritage.
- Mirdamad, M. B. B. M. (2002). **Works of Mirdamad**, Vol. 1, Edited by: A. Nourani, Tehran: Association of Cultural Works and Figures.
- Monshi, I. B. (1971). **The History of Alam-Aray-e-Abbasi**, Edited by: I. Afshar, Tehran: Amir Kabir Publishing.
- Nahavandi, A. B. (1924). **The Glories of Rahimi**, Edited by: H. Hosseini, Kolkata: Bapat's Mission Press.
- Najafi, H., and Hosseini, D. (2023). **The Philosophy of Mirdamad in India: From the Mid-11th to the End of the 12th Century AH (Based on Teaching/Textual Traditions)**, *History of Philosophy*, 54(14): 47-92.
- Najafi, H., and Hosseini, D. (2024). **The Philosophy of Mirdamad in India: From the Early 13th Century to the Mid-14th Century AH (Based on Teaching/Textual Traditions)**, *History of Islamic Philosophy*, 3(10): 39-94.
- Nowshaahi, A. (1997). **A Section of the Memoir of Khair al-Bayan on the Lives and Works of Scholars and Poets of the Safavid Era**, *Ma'arif*, Humanities Research Institute, 41(14): 32-69.
- Qani' Tattawi, M. A. (1957). **A Memoir of the Articles of Poets**. Edited by: H. R. Rashdi, Karachi: New Sind Press.
- Sa'edi Shirazi, N. A. (1961). **The Garden of Kings**, Edited by: S. A. Belgrami, Hyderabad: Urdu Literature Department.
- Safri, A. A. (2011). **A Remembrance of Muhammad Sharif Kashmiri: a Scholar of the 11th Century, Student of Mirdamad**, *Shi'a Book*, 3(2): 63-65.
- Shafiq, O., and Aurangabadi, L. N. (1977). **The Night of Grief (Memoir of Poets who Came from Iran to India)**, Edited by: M. A. Siddiqui, Karachi: Urdu Progress Association.
- Shamlu, V. Q. B. D. (1992). **The Stories of Khaqani**, Edited by: H. S. Naseri, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publishing.
- Sobout, A. (1996). **Islamic Schools in India Throughout History and the Position of Iranian Culture in Them**, New Delhi: Cultural Attaché of the Islamic Republic of Iran in India.
- Sobout, A. (1999). **An Introduction to the Explanation of Al-Hidayah by Sadr al-Din Shirazi**, *Hawzah*, Office of the Islamic Preaching of Qom Seminary, 92(16): 191-250.
- Sobout, A. (2001). **The Philosopher of Shiraz in India**, Tehran: International Center for Dialogue of Civilizations; Hermes.
- Taleghani, T. D. M. B. A. (17th Century). **The Measure of Natures of Qutbshahi**, MS No. 20S, The Library of Islamic Consultative Assembly, Tehran.

Cite this article Hosseini, D., Najafi, H., Naji Esfahani, H. (2024). The Intermediaries Who Brought the Works and Views of Mīr Dāmād to India. *Journal of Subcontinent Researches*, 16(46), 25-44. DOI

[10.22111/jsc.2022.34577.2084](https://doi.org/10.22111/jsc.2022.34577.2084)

واسطه‌های انتقال آثار و آراء میرداماد به هندوستان

داود حسینی^۱ | حسین نجفی^۲ | حامد ناجی اصفهانی^۳

۱. نویسنده مسئول: دانشیار گروه فلسفه دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، ایمیل: davood.hosseini@modares.ac.ir
۲. دانش‌آموخته دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
۳. دانشیار گروه فلسفه دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

چکیده

اندیشه فلسفی میرداماد (درگذشته ۱۰۴۰ ه.ق)، یکی از نقاط عطف در تاریخ حضور آثار و آراء فیلسوفان ایرانی در هندوستان محسوب می‌شود. مواجهه دانشمندان هندی با شخصیت علمی او، سه دوره کلی را سپری کرده است: دوره انتقال، دوره انتشار و دوره تثبیت. دوره انتقال که نیمه نخست قرن یازدهم هجری قمری را در بر می‌گیرد، طلیعه آشنایی دانشمندان هندی با میرداماد به شمار می‌رود. در مقاله حاضر، با تمرکز بر این دوره، تعقیب سرنخ‌های تاریخی و متنی و گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای، واسطه‌های انتقال آثار و آراء میرداماد را به هندوستان معرفی کرده‌ایم. ابتدا به زمینه تاریخی و جغرافیایی این انتقال پرداخته و در ادامه، واسطه‌های مذکور را در سه بخش مجزا طبقه‌بندی و بررسی کرده‌ایم. اندیشه فلسفی میرداماد در عصر حیات او به واسطه نگارش کتاب *جنوات* و *مواقیت* و ارتباط با شخصیت‌های علمی و سیاسی هندوستان، به آن سرزمین راه یافته است. افزون بر این، تعدادی از شاگردان میرداماد - همچون نظام‌الدین احمد گیلانی، محمدسعید کرهرودی، محمدقاسم گیلانی، محمدباقر صباغ کشمیری و... - و بستگان او، در هندوستان اقامت داشته و علاوه بر تدریس علوم عقلی و نقلی، مناصب گوناگون سیاسی و قضایی را عهده‌دار بوده‌اند. این چهره‌ها که در سراسر جغرافیای شبه‌قاره - اعم از قلمرو گورکانی و قُطب‌شاهی - حضور داشته‌اند، سهمی چشمگیر در پراکنش آثار و آراء میرداماد در هندوستان دارند. «دوره انتقال» با روابط سیاسی امپراتوری صفوی با همسایگان شرقی خود و نیز مناسبات دیوانی دو حکومت گورکانی و قُطب‌شاهی، پیوندی تنگاتنگ دارد.

واژه‌های کلیدی: فلسفه اسلامی در هندوستان، میرداماد، هندوستان، شاگردان میرداماد

۱- درآمد

به‌گواهی اسناد تاریخی، میراث فکری فیلسوفان ایرانی در جریان دادوستدهای فرهنگی، به مناطقی همچون جنوب آسیا (هندوستان)، شمال آسیا (روسیه) و قلمرو امپراتوری عثمانی راه یافته و توجه دانشمندان این مناطق را جلب کرده است. تفکر فلاسفه ایرانی، به‌دست اندیشه‌مندان این نواحی توسعه یافته و در التقاء با نظریات ایشان، به ارائه آموزه‌ها و قرائت‌های جدید راه برده است. با این‌همه، در تاریخ‌نگاری فلسفه اسلامی از امتداد و تأثیر اندیشه فیلسوفان ایرانی در دیگر نقاط جهان اسلام،

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۶، شماره ۴۶، ۱۴۰۳، صص ۲۵-۴۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۳

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۱۷

استاد: حسینی، داود؛ نجفی، حسین؛ ناجی اصفهانی، حامد. (۱۴۰۳). واسطه‌های انتقال آثار و آراء میرداماد به هندوستان، *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۶ (۴۶)، ۲۵-۴۴.

DOI: [10.22111/jsr.2023.34577.2084](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.34577.2084)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© حسینی، داود؛ نجفی، حسین؛ ناجی اصفهانی، حامد.

جز برخی اشارات کلی، سخنی به میان نمی‌آید.^۱

این کاستی بیش از هر حیطه دیگر، بر مطالعه تأثیر فلسفه اسلامی بر محافل علمی هندوستان^۲ سایه افکنده است؛ زیرا گستره تاریخی و جغرافیایی مواجهه دانشمندان این سرزمین با فلسفه اسلامی، بسیار وسیع بوده و شمار و حجم آثار ایشان در این حوزه، کم‌نظیر - بلکه، بی‌نظیر - است.^۳ مقاله پیش‌رو، به‌سودای تعدیل این تقیصه در تاریخ‌نگاری فلسفه اسلامی و به‌شکل خاص، درباره آشنایی محافل علمی شبه‌قاره با اندیشه‌های میرداماد (درگذشته ۱۰۴۰ هـ.ق) نگاشته شده است.

۱-۱- مسئله تحقیق

مسئله اصلی در مقاله پیش‌رو، بازشناسی واسطه‌های انتقال آثار و آراء میرداماد به هندوستان است. این مسئله هنگامی اهمیت می‌یابد که توجه کنیم پس از جلال‌الدین دوانی (درگذشته ۹۰۸ هـ.ق)، میرداماد دومین - و احتمالاً، تنها - فیلسوف نامدار ایرانی است که آراء و آثار او در زمان حیاتش به محافل علمی شبه‌قاره راه یافته‌اند. افزون بر این، میرداماد در ببحوحه تقابل سیاسی، عقیدتی و اجتماعی میان دو امپراطوری عثمانی و صفوی، در سلک عالمی سیاست‌مدار و در رفت‌وآمد با دربار شاه‌عباس صفوی فعالیت می‌کرده و از این‌رو، ادبیات تند و گزنده‌ای در مواجهه با اعتقادات اهل سنت و نقد علمای آنان به کار بسته است. با این‌همه، آثار و آراء او در محافل سنتی مذهب هندوستان، اهمیت و آوازه فراوانی یافته‌اند.

۱-۲- پیشینه تحقیق

حسب جست‌وجوی نگارندگان در منابع فارسی، عربی و اردو، هیچ مقاله یا مدخل دایره‌المعارفی درباره چگونگی انتقال آثار و آراء میرداماد به هندوستان نگاشته نشده است. تنها در آثار برخی نویسندگان عرب‌زبان، اشاراتی پراکنده درباره نقش شاگردان هندی میرداماد در پراکنش اندیشه‌های او در جنوب آسیا به چشم می‌خورد که در حل مسئله پژوهش، به هیچ‌وجه کافی نیست (رک: معصومی، ۲۰۰۱؛ صص ۱۱۴-۱۱۵؛ ص ۲۱۴). فقدان پژوهشی مستقل در این باره، در کنار وجوه اهمیت مسئله پژوهش که در بخش پیشین گذشت، ضرورت پرداختن به آن را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

۱-۳- حیطه تاریخی و روش تحقیق

تاریخ مواجهه دانشمندان هندی با نگاشته‌ها و اندیشه‌های میرداماد، سه دوره کلی را سپری کرده است:

- «دوره انتقال» که نیمه نخست قرن یازدهم هجری قمری و بخشی از روزگار حیات میرداماد را در بر می‌گیرد. در این دوره، آثار و آراء او با واسطه‌های گوناگون به شمال و جنوب هندوستان منتقل شده و به محافل علمی آن سرزمین راه یافتند. دوره انتقال، طلیعه آشنایی دانشمندان هندی با میرداماد و اندیشه فلسفی او به شمار می‌رود.
- «دوره انتشار» که نیمه دوم قرن یازدهم تا پایان قرن دوازدهم هجری قمری را در بر می‌گیرد. در ابتدای این دوره، برخی دانشمندان هندی همچون ملامحمود جونپوری (درگذشته ۱۰۶۲ هـ.ق)، میرزاهد هروی (درگذشته ۱۱۰۱ هـ.ق) و محب‌الله بهاری (درگذشته ۱۱۱۹ هـ.ق)، در جریان تدوین متون درسی منطق و فلسفه - به‌ویژه الشمس‌البازغه، سقم‌العلوم و مجموعه «الزواهد الثلاثة»^۴ - دیدگاه‌های میرداماد را طرف توجه قرار دادند. در گذر زمان، توجه شارحان، محشیان و مدرسان این متون به آراء منطقی و فلسفی میرداماد جلب شد. در همین عصر، نظام‌الدین انصاری‌سهالوی (درگذشته ۱۱۶۱ هـ.ق) برنامه «درس نظامی»^۵ را بنیان نهاد و جایگاه آثار پیش‌گفته را در میان متون درسی تثبیت کرد. بدین ترتیب و به‌واسطه سنت‌های متنی و برنامه درس نظامی، اندیشه فلسفی میرداماد در سراسر هندوستان انتشار یافت.
- «دوره تثبیت» که از ابتدای قرن سیزدهم تا اواسط قرن چهاردهم هجری قمری را در بر می‌گیرد. در این عصر، برخی آثار میرداماد - همچون الأفتق‌المبین و الإیماضات - به متن درسی تبدیل شدند و حواشی و شروح گوناگونی بر محور

آن‌ها پدید آمد. همچنین، دامنه نزاع بر سر دیدگاه‌های او - به‌ویژه دو نظریه «جعل بسیط ماهیت» و «حدوث دهری» - گسترش یافت و به تک‌نگاری‌های اردو نیز کشیده شد. دوره تثبیت، عصر ظهور منتقدان و مدافعان جدی میرداماد در محافل علمی هندوستان است و دانشمندانی همچون عبدالعلی لکهنوی (درگذشته ۱۲۲۵ هـ.ق)، فضل‌حق خیرآبادی (درگذشته ۱۲۷۸ هـ.ق)، مرتضی نونهروی (درگذشته ۱۳۳۶ هـ.ق) و ظهورالحسین رام‌پوری (درگذشته ۱۳۴۲ هـ.ق) از چهره‌های برجسته آن به شمار می‌روند.

در مقاله پیش‌رو، با تمرکز بر دوره نخست^۱، ضمن تعقیب برخی سرنخ‌های تاریخی و متنی و گردآوری داده‌ها به‌روش کتابخانه‌ای، واسطه‌های انتقال آثار و آراء میرداماد را به هندوستان معرفی کرده‌ایم. ابتدا به زمینه تاریخی و جغرافیایی این انتقال پرداخته و در ادامه، واسطه‌های مذکور را در سه بخش مجزا طبقه‌بندی و بررسی کرده‌ایم. در پایان هر بخش، پراکندگی واسطه‌ها در قالب نقشه شبه‌قاره هندوستان نشان‌گذاری شده است. همچنین، در بخش چهارم مقاله - که به شاگردان میرداماد اختصاص دارد - تصویر برخی اسناد مهم تاریخی ارائه شده است.

۲- زمینه تاریخی و جغرافیایی انتقال آثار و آراء میرداماد به هندوستان

در دوره اسلامی، هندوستان بزرگ‌ترین طرف دادوستد علمی و فرهنگی ایران بوده است. در فاصله قرن هفتم تا دوازدهم هجری قمری، فرهنگ و تمدن اسلامی ایران در شبه‌قاره تأثیری عمیق و چشمگیر به جای نهاد. نه تنها زبان و ادب فارسی، بلکه عرفان، فلسفه، طب، هنر، آیین رزم و بزم و آداب جهانگیری و جهانداری ایرانی در هندوستان گسترش یافت.

تا پیش از قرن هفتم هجری قمری، عمده آشنایی اهل هندوستان با فلسفه اسلامی^۲، از طریق مذهب اسماعیلیه بود. در ابتدای قرن پنجم هجری قمری، مبلغان اسماعیلی با استقبال حاکمان محلی سند (حک ۳۴۸-۴۱۷ هـ.ق)، در هندوستان حضور یافته و آثار بزرگان مذهب خود - همچون ابویعقوب سجستانی (درگذشته پس از ۳۶۱ هـ.ق) و حمیدالدین کرمانی (درگذشته ۴۱۱ هـ.ق) - را ترویج می‌دادند (Madelung, 1997: 198-199). سلطان محمود غزنوی (حک ۳۸۸-۴۲۱ هـ.ق)، در فاصله سال‌های ۴۰۱ تا ۴۱۲ هـ.ق، به بخش‌های غربی هندوستان یورش برد و با تسخیر مولتان و لاهور، بر قلمرو اسماعیلیان تسلط یافت. او از دانشمندان، فقیهان، شاعران و هنرمندان، حمایت می‌کرد؛ اما به‌سبب اختلاف نظر با اسماعیلیان و دشمنی با حامیان ایشان - یعنی حکومت سامانی - با فلسفه میانه‌ای نداشت و بر فیلسوفان سخت می‌گرفت.^۳ این بدبینی به فلسفه و علوم باطنی، در اواخر سلطنت غزنویان تا حد زیادی تعدیل شد و فیلسوفان برجسته‌ای همچون یوسف دربندی، مشهور به «جمال‌الفلسفه» (درگذشته پیش از ۵۸۲ هـ.ق)، تحت حمایت دربار قرار گرفتند (غوری، ۱۹۶۷: ۲۶).

پادشاهان سلسله غوری (حک ۵۸۳-۶۱۲ هـ.ق) که بر نیمه شمالی شبه‌قاره حکم می‌راندند، با متکلمان بزرگ جهان اسلام - همچون فخرالدین رازی (درگذشته ۶۰۶ هـ.ق) و عضدالدین ایچی (درگذشته ۷۵۶ هـ.ق) - قرابت داشتند و زمینه گسترش و تثبیت علم کلام را در قلمرو خود، فراهم کردند. سلاطین ترک سلسله غلامان (حک ۶۰۲-۶۸۶ هـ.ق) نیز با حمایتی همه‌جانبه از دانش‌های عقلی و تصوف و تأسیس مدارس گوناگون، فصلی جدید در تعلیم و تعلم رسمی این علوم رقم زدند. غیاث‌الدین بلبان (حک ۶۴۸-۶۸۶ هـ.ق) با بلندنظری تمام، دانشمندان و فیلسوفانی که از جور مغول در بخارا، بلخ، سمرقند و حتی عراق گریخته بودند، پناه داد و تسهیلات لازم برای تدریس رسمی فلسفه و کلام را فراهم کرد. بدین ترتیب، آثار دانشمندانی همچون کندی (درگذشته در فاصله ۲۵۲-۲۶۵ هـ.ق)، ابوالحسن اشعری (درگذشته ۳۳۰ هـ.ق)، ابومنصور ماتریدی (درگذشته ۳۳۳ هـ.ق)، فارابی (درگذشته ۳۳۹ هـ.ق) و ابن‌سینا (درگذشته ۴۲۸ هـ.ق) به‌همراه برخی تفاسیر و شروح آن‌ها، به برنامه درسی محافل علمی راه یافتند (Khān, 2001: 1875-1880).

دومین نقطه اوج علوم عقلی در تاریخ هندوستان، دوران حکومت سلطان محمد تغلق (حک ۷۲۵-۷۵۲ هـ.ق) است. او منطق و فلسفه را به‌صورت رسمی آموخته بود و به اندیشه‌های عقلی رغبتی کامل داشت. مجالس بحث و گفت‌وگوی فلسفی بر پا

می‌کرد و فیلسوفان را بسیار ارج می‌نهاد؛ چندان که فقیهان و صوفیان به دربار او راه نداشتند و برخی مورخان، دوره سلطنت وی را عصر افول و اضمحلال علوم نقلی در شبه‌قاره قلمداد کرده‌اند (برنی، ۱۸۶۲: ۶۷۵).

حمله تیمور (حک ۷۷۱-۸۰۷ ه‍.ق) در سال ۸۰۱ ه‍.ق، سلطنت دهلی را برانداخت. از بنگال تا سند و از کشمیر تا جنوب هندوستان، چندین دولت محلی ظهور کردند که بیشتر آن‌ها به دانشمندان ایرانی علاقه داشتند. در همین دوره، به‌واسطه آثار و اندیشه‌های جلال‌الدین محمد دوانی، میراث فیلسوفان ایرانی در گجرات و حیدرآباد دکن، گسترش یافت و کشمکش دامنه‌دار میان فلسفه سنی و تصوف درگرفت (رک: دانشگر ۱۳۹۳).

با قدرت‌یافتن گورکانیان در شبه‌قاره و ظهور امپراطوری صفوی در ایران، التقاء فرهنگی میان دو ملت به اوج خود رسید. در قرن دهم و یازدهم هجری قمری، سلطنت جلال‌الدین اکبر گورکانی (حک ۹۶۳-۱۰۱۴ ه‍.ق) در هندوستان تثبیت شد. در دربار او، دانشمندان هندی و ایرانی با همکاری یکدیگر، آیین‌نامه‌ها و قوانین اجتماعی را تهیه کرده و زمینه تبادل علوم معرفتی را فراهم ساختند. چهره شاخص این دوره که با ترویج و تعلیم علوم عقلی - به‌ویژه فلسفه - بر تمام دوران پس از خود اثر گذاشت، میرفتح‌الله شیرازی (درگذشته ۱۰۱۰ ه‍.ق) است. هم‌زمان با گورکانیان که بر شمال هندوستان تسلط داشتند، بخش جنوبی این سرزمین در قلمرو حکومت قُطب‌شاهیان (حک ۹۱۸-۱۰۹۸ ه‍.ق) قرار داشت. سلاطین این سلسله نیز در علم‌پروری و اقبال به دانش‌های عقلی، دست‌کمی از رقبای گورکانی خود نداشتند؛ چنان‌که با رواداری مذهبی و تشکیل مجالس مناظره، از تضارب آراء میان فیلسوفان و متکلمان، حمایت می‌کردند.

در همین ایام، حوزه فلسفی اصفهان در قلمرو صفوی ظهور کرد. میرداماد که چهره محوری و پایه‌گذار این حوزه بود، با تأکید بر متن قرآن و آموزه‌های شریعت، آشکارا از گزاره‌های دینی در تدوین نظام فلسفی خویش بهره برد و دیدگاه‌های خاص و جدیدی در حوزه منطق و مابعدالطبیعه عرضه کرد. میراث علمی میرداماد از همان روزگار آوازه یافت و عده‌ای از دانشمندان به شرح و تحشیه و نقد آثار وی پرداختند. این تکاپو در جغرافیای ایران محصور نماند و فلسفه میرداماد با واسطه‌های گوناگون به هندوستان منتقل شد.

۳- واسطه نخست: مکاتبه با دانشمندان و رجال سیاسی هند

نخستین - و احتمالاً اصلی‌ترین - واسطه آشنایی اهل هندوستان با میرداماد، مجموعه مکاتبات او با چهره‌های سیاسی و علمی شبه‌قاره است. چنان‌که خواهیم دید، میرداماد به‌واسطه دربار صفوی، با دانشمندان قلمرو گورکانی مکاتبه کرده و با حاکمان و سیاست‌مداران قُطب‌شاهی نیز به‌شکل مستقیم در ارتباط بوده است.

۳-۱- ارتباط با دربار گورکانی: کتاب جَدَوات و موافیت

بنا بر گزارش‌های تاریخی، گروهی از دانشمندان هندی در تفسیر آیه شریفه «فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعَقًا» (الأعراف/ ۱۴۳)، با این مسئله مواجه شدند که چرا هنگام تجلّی پروردگار بر طور سینا، بدن حضرت موسی (ع) که همچون کوه موجودی مادی بود، آسیب ندید؟ این پرسش، ضمن نامه‌ای رسمی به دربار شاه‌عبّاس صفوی (حک ۹۹۶-۱۰۳۸ ه‍.ق) ارسال شد و گروهی از دانشمندان ایرانی به آن پاسخ دادند؛ از جمله میرداماد که مفصل‌ترین جوابیه را در قالب کتاب *جدوات و موافیت* به قلم آورد (افندی، بی‌تا، ج ۵: ۴۱؛ دانش‌پژوه، ۱۳۶۰: ۶۴).

طبق گزارش میرداماد در مقدمه *جدوات*، برخی «مشاهیر هند» مسئله «حکمت عدم احتراق جسد موسی (ع)» را در قالب عباراتی دشوار مطرح کرده‌اند؛ اما دانشمندان عصر از عهده حل مسئله و تفسیر عبارات ایشان برنیامده‌اند. بدین سبب، شاه‌عبّاس صفوی به‌واسطه ملامظفر منجم‌گنابادی (درگذشته ۱۰۳۸ ه‍.ق)، میرداماد را در حل این مسئله مأمور کرده است (میرداماد، ۱۳۸۰: ۵-۶). در عبارات میرداماد، جزئیات بیشتری از مرقومه دانشمندان هندی، هویت ایشان و نحوه ایصال این نامه به دربار

صفوی به چشم نمی‌خورد؛ چنان‌که تاریخ نگارش *جدوات* نیز به درستی مشخص نیست. بر این اساس، لازم است که ابتدا ابهام‌های مربوط به فضای نگارش *جدوات* و *مواقیت* برطرف شوند تا در روشن‌ان اطلاعات صحیح و کامل، به روایتی دقیق از چندوچون ارتباط این اثر با محافل علمی هندوستان دست بیابیم.

در برخی مجموعه‌های خطی، نامه رسیده به دربار صفوی بدین صورت گزارش شده است:

«هو»

عبارتی که خان عالم، ایلچی نواب شاه سلیم، از هند آورده که ارباب فضل و کمال ایران حل نمایند:

تجلی حضرت واجب‌الوجود پر کلیم‌الله در طور سینا، کنایه از حکمتی است؛ چه اسم مبارک «موسی» بر ترتیب حجر مبارک، چهار است: حرف اول، حرف اول؛ قلب حرف ثانی، حرف ثانی؛ حرف ثالث به ترقی حرف رابع؛ حرف رابع به تنزل حرف ثالث. چون شمع جمال موسوی به انوار تجلی افروخته شد، جمیع اجساد قابل حرقت را محترق ساخته، جهت تحجیب فلک زحل انوار را برقع او زحل معدل [کذا] شد؛ بیت:

اسرار برون می‌توان داد و گرنه در کوچه ما هست خبرها ز شررها»

(مجموعه مؤلفان، قرن ۱۱ الف: پ ۱۴)

از سرنویس متن مشخص می‌شود که قاصد نامه، میرزا برخوردار خان عالم (زنده در ۱۰۲۹ هـ.ق)، سفیر جهانگیرشاه گورکانی (حک ۱۰۱۴-۱۰۳۷ هـ.ق)، بوده و این مرقومه معماگونه، از سوی گورکانیان - به طلب پاسخ یا سنجش توانایی دانشمندان ایرانی - ضمن نامه‌ای رسمی به دربار صفوی ارسال شده است. می‌دانیم که خان عالم از سال ۱۰۲۶ هـ.ق در ایران حضور داشته و در سال ۱۰۲۹ هـ.ق، به همراه زینل‌بیگ شاملو به هندوستان بازگشته است (جناب‌ذی، ۱۳۷۸: ۸۷۵-۸۷۷؛ شاملو، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۰۱-۲۰۲؛ منشی، ۱۳۵۰، ج ۲: ۹۳۰، ۹۵۲).

چنان‌که گذشت، علاوه بر میرداماد، دانشمندان دیگری نیز در صدد پاسخ به مسئله و مرقومه مذکور برآمدند؛ از جمله نصیرای همدانی (زنده در ۱۰۲۷ هـ.ق) که رساله *شجره مبارکه* را به توصیه میرداماد نگاشته است. او در مقدمه این اثر، ضمن نقل مرقومه دانشمندان هندی، از کتاب *جدوات* و *مواقیت* یاد کرده است؛ بنابراین، می‌توان حدس زد که *شجره مبارکه* مقارن با *جدوات* یا متأخر از آن تألیف شده است.

همدانی در پایان این رساله و با بیانی رمزگونه آورده است:

«فارغ شد خامه غریب‌هنگام از نگاشتن این ترهات، آخر روز اول عشر دوم ماه چهارم سال هفتم عشر سیم مائه اولی از آلف دوم از هجرت مقدسه حضرت سیدالانام - علیه و آله الصلاة والسلام -» (امامی‌همدانی، قرن ۱۱: برگ ۵۴پ).

بر این اساس، تألیف *شجره مبارکه* در یازدهم ربیع‌الثانی سال ۱۰۲۷ هجری قمری به پایان رسیده است.^{۱۱} با توجه به این تاریخ و نیز گزارش‌های منقول از حضور خان عالم در ایران، می‌توان حدس زد که میرداماد در بازه زمانی ۱۰۲۶ تا ۱۰۲۷ هـ.ق به نگارش *جدوات* و *مواقیت* مشغول بوده است.

در ابتدای نسخه‌ای دیگر از مرقومه مشاهیر هند، چنین می‌خوانیم:

«این مسئله‌ای است که علمای هند به علمای ایران نوشته بودند که جواب نوشته، ارسال دارند؛ و عالی حضرت نواب مستطاب معلی القاب قدسی جناب... جامع الفروع و الأصول، حاوی المعقول و المنقول، سلطان الحکماء و المتکلمین، أسوه العلماء المتبحرین، قدوه الفضلاء المتأخرین، زبده الفقهاء المتقدمین، خاتم المجتهدین، ثالث المعلمین... امیر محمدباقر الداماد الحسینی - دام ظلّه العالی - جواب نوشته، بدان صوب فرستادند» (مجموعه مؤلفان، قرن ۱۱ ب: ر ۵۸).

به‌قرینه جمله دعایی «دام ظلّه العالی»، این متن در زمان حیات میرداماد نگاشته شده و به‌صراحت نشان می‌دهد که او *جدوات* و *مواقیت* را پس از نگارش، به سوی هندوستان روانه کرده است.

نکته مهم دیگر، اشتغال مرقومه معهود بر مباحث حروفی، اصطلاحات علم جفر و فنون «لغز» است؛ عاملی که میرداماد را واداشته تا بخش‌های فراوانی از *جدوات* و *مواقیت* را به تحلیل روابط هستی‌شناختی بر مبنای علم الحروف اختصاص بدهد. این نکته فرا می‌نماید که در نظر نگارندگان هندی این مرقومه و مفسران ایرانی آن، «عدم احتراق جسد موسی (ع)» با مباحث حروفی و اسرار باطنی اسم «موسی» ارتباط دارد. شاید با تعقیب این سرخ در محافل حروفی و نقطوی هندوستان، بتوان به هویت نگارنده یا نگارندگان متن مذکور پی برد.

به‌هرروی، مسئله اصلی در ایران، پاسخ به مرقومه رازآلود مشاهیر هند و معمای ایشان بوده است. از میان دانشمندان تخت‌گاه صفوی، میرداماد با دستور مستقیم شاه‌عباس، حل این مسئله را بر عهده گرفته و کتاب *جدوات* و *مواقیت* را به قلم آورده است. او در این اثر ضمن پاسخ به مرقومه دانشمندان هندی، برخی آراء خاص خود را در منطق و فلسفه تشریح کرده است. بر این اساس، باید *جدوات* و *مواقیت* را نخستین مواجهه دانشمندان هندی با فلسفه میرداماد قلمداد کرد.

۳-۲- ارتباط با دربار قُطب‌شاهی: نسخه‌های طَبّی

میرداماد نسخه چهار ترکیب طَبّی خود را به رسم پیشکش، به دربار سلطان محمد قُطب‌شاه (حک ۱۰۲۰-۱۰۳۵ هـ) ارسال کرده است. طبیب شهیر دربار قُطب‌شاهی، تقی‌الدین محمد طالقانی (زنده در ۱۰۲۰ هـ)، دستور این چهار ترکیب را که «درع‌الصحة»، «مَطِيَّةُ الأرواح»، «درع‌المشيب» و «حب‌البهجة» نام دارند، به تفصیل نقل کرده و در ابتدای آن‌ها آورده است: «ذکر نسخه‌ای چند که سیدالفضلاء، علامه‌العلماء، میرمحمدباقر داماد به هند فرستاده‌اند» (طالقانی، قرن ۱۱: برگ ۱۰۸ر). محمدحسین عقیلی خراسانی (زنده در ۱۱۹۵ هـ) سه نسخه از این ترکیبات را در کتاب *قربادین کبیر* نقل کرده و در وصف برخی از آن‌ها آورده است:

«أفلونیا از استنباط سیدالفضلاء، علامه‌العلماء، میرمحمدباقر داماد - قدس سره - : این آفلونیا را مسمی به «مَطِيَّةُ الأرواح» نموده و فرموده که این آفلونیا جامع جمیع فوائد آفلونیای رومیه و فارسیه و تریاق اکبر است، با زیادتی در حفظ صحّت و تقویت ارواح و قوی و اعضا و ازاله جمیع امراض حاره و بارده؛ و شرحی طویل از برای این دوا نوشته و تحفه نزد قُطب‌شاه، والی دکن، فرستاده... و از آن جمله «درع‌الصحة» است به نسخه حکیم محمدتقی که در *میزان‌الطبایع* ذکر کرده و گفته که حضرت علامه، قدوة‌الحکماء، میرمحمدباقر داماد این معجون را تألیف کرده و نسخه آن را با یک وزنه معجون ساخته، به رسم هدیه پیش قُطب‌شاه، والی حیدرآباد، فرستاده بودند... حضرت میر - علیه‌الرحمة - این معجون را در برابر «تریاق اکبر» تألیف نموده‌اند و این را اکبر از آن شمرده‌اند» (عقیلی خراسانی، ۱۲۵۶، ج ۱: ۶۸۲؛ ۷۰۳).

از این اطلاعات تاریخی برمی‌آید که میرداماد با دربار قُطب‌شاهیان به صورت مستقیم مکاتبه داشته و پادشاه این دودمان را ارج می‌نهاده است. علاوه بر این، توجه طیبیان نامداری همچون طالقانی و عقیلی خراسانی به ترکیبات طَبّی میرداماد، فرا می‌نماید که او بر علم طب - و دست‌کم فن داروسازی - تسلط داشته است.^{۱۲}

۳-۳- ارتباط با میرمحمد مؤمن استرآبادی: رساله‌التصحیفات

میرداماد رساله‌التصحیفات را درباره‌ی اهمال برخی معاصران خود در ضبط چند حدیث مشهور و ابتلای ایشان به «تصحیف»^{۱۳} نگاشته است. این رساله مختصر، بر سه ضلع «مؤلف»، «خصم» و «حکم» استوار بوده و علاوه بر میر و خصم او، پای فرد دیگری نیز در میان است. میرداماد در نامه‌ای خطاب به دانشمند شیعی صاحب‌نفوذ در جنوب هندوستان، میرمحمد مؤمن استرآبادی (درگذشته ۱۰۳۸ هـ)، وی را «سیدالعلماء المتبحرین» خطاب کرده و آورده است:

«معروض خدمت سامی آن عقول مقدسه آنکه بعضی از حثالة‌الأعراب این دیار که همه بذور حسد و زروع عناد و آباء لدد و ابنای لدادند، بر مشاکله ظلمت در معارضه نور، با مخلص در افتاده، سوداء خام تکافؤ در دیگ خیال مقابله و مجادله

می‌پزد... در این وقت، چون ورع و تقوی‌انتهابه، مولانا عبدالهادی مازندرانی - که از دعاگویان آستانه مقدّس آشیانه آن مخدوم العلماء المتقدّمین است - نمود که بریدی در غایت استعجال متوجّه آن آستانه است، چندی از اغلاط و جهالات مُجادل مُعاند در شرح احادیث و ضبط الفاظ ادعیه که مبلغ و بضاعت دانش و درجه تحصیل و مرتبه تدین از آن معلوم می‌شود، به عرض رسانید تا ملاحظه فرمایند که کار حقّ با مشاکسه این مُبطلین چه شکل افتاده است» (میرداماد، ۱۳۸۱، ج ۱: ۵۹۳-۵۹۴).

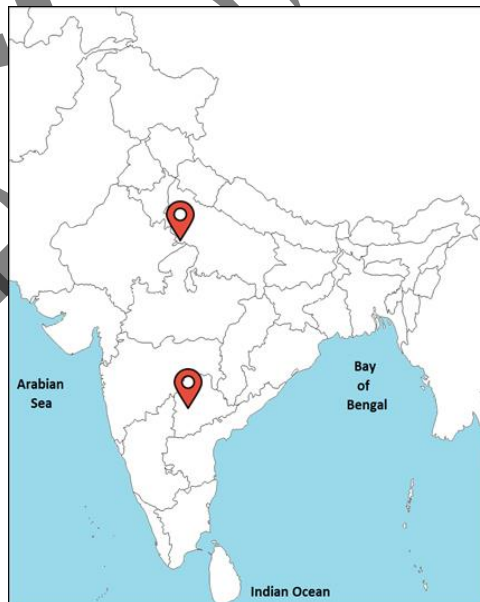
باری، میرداماد رساله‌التصحیفات را به پیوست همین نامه، برای محمد مؤمن استرآبادی ارسال کرده و او را به حکمیت طلبیده است؛ چنان‌که عبارت «فالمعروض علی سید العلماء الراسخین» در ابتدای متن التصحیفات، مؤید این مطلب است (جهان‌بخش، ۱۳۸۹: ۴۹).

۳-۴- ارتباط با میرزا ابوالحسن آصف‌خان: معرفی محمدصالح کرامی

میرداماد در نامه‌ای خطاب به وزیر و نایب شهیر گورکانی، میرزا ابوالحسن آصف‌خان (درگذشته ۱۰۵۱ هـ.ق)، یکی از شاگردان خود، به نام محمدصالح کرامی را معرفی کرده و تکریم و آسایش او را خواستار شده است.^{۱۴} میر در این سفارش‌نامه، به دو اثر خود، نبراس‌الصیاء و جنوات و موافقت، اشاره کرده و درباره‌ی حامل نامه نوشته است:

«حامل صحیفه‌الإخلاص، مقتنص بدایع مشاهق و مطاوی، مولانا محمدصالح کرامی - بلغه الله تعالی أقصى الغایات و قصیا النهايات - بسیاری از او ابد شواهد آن حقایق، در شکارگاه فیوضات محلّ مدارس، به شرکة اقتناص و شبکه اختلاس درآورده است... مأمول آنکه مشارّلیه را منظور انظار مکرمت و ملحوظ الحاظ عنایت داشته، مراعات احوال و مواسات آمالش بر ذمّت مرحمت مفروض شمرده، عواطف التفات در انجام مطالب و انجام مآربش، موجب انشراح صدور و استمرار خاطر مخلص دانند» (میرداماد، ۱۳۸۱، ج ۱: ۵۹۶).

از متن این نامه برمی‌آید که میرداماد در حدود سال‌های ۱۰۲۷ الی ۱۰۲۹ هـ.ق، در میان رجال سیاسی حکومت گورکانی، مشهور و محترم بوده است.

تصویر ۱- پراکندگی مخاطبان مکاتبات میرداماد در هندوستان

۴- واسطه دوم: شاگردان

حسب گزارش‌های تاریخی، شاگردان بسیاری از ایران و هندوستان در مجلس درس میرداماد حاضر می‌شده‌اند. برخی از آنان، پس از تحصیل در محضر استاد، به هندوستان رفته و علاوه بر تدریس علوم عقلی و نقلی، در مناصب گوناگون سیاسی و

قضایی استقرار یافته‌اند. این دانشمندان که سهمی چشمگیر در پراکنش آثار و آراء میرداماد در شبه‌قاره دارند^{۱۵}، عبارت‌اند از:

۴-۱- محمدسعید کَرهرودی

محمدسعید کَرهرودی (درگذشته ۱۰۴۵ هـ.ق) یکی از ملازمان و معتمدان شاه‌جهان گورکانی (حک ۱۰۳۷-۱۰۷۶ هـ.ق) بوده و سمت‌های گوناگونی در حکومت وی بر عهده داشته است. عبدالحمید لاهوری در کتاب *پادشاه‌نامه*، دانشمندان معاصر با شاه‌جهان را در چهار طبقه «مشایخ»، «فضلاء»، «اطباء» و «شعراء» طبقه‌بندی کرده و در بخشی از طبقه دوم آورده است:

«قاضی محمدسعید کَرهرودی... از تلامذه تذکره علماء پیشین، میرمحمدباقر مشتهر به «داماد»، بود و از فن حکمت، آگهی تمام داشت. چون بر پیشگاه خلافت ظاهر شد که در خدمتگزاری، جدکار و راست‌کردار است، چندی به داروغگی داغ تصحیح و لختی به خدمت عرض مکرر و مدتی به دیوانی بیوتات نوازش یافته و به پایه هزاری رسید؛ و در سال هشتم جلوس مقدس، جهان را بدرود کرد» (لاهوری، ۱۹۶۷: ۳۴۴).

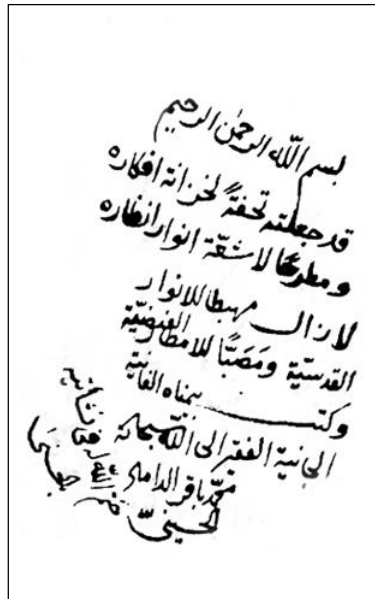
بنا بر گزارش لاهوری در همین کتاب، هشتمین سال جلوس شاه‌جهان، در غره جمادی‌الثانی ۱۰۴۴ هـ.ق آغاز شده و در پانزدهم ربیع‌الثانی ۱۰۴۵ هـ.ق، قاضی کَرهرودی به سمت بخشی‌گری و واقعه‌نویسی لشکر ارتقاء یافته است (همان: ۶۲؛ ۱۰۰)؛ بنابراین، وفات او بین ۱۵ ربیع‌الثانی تا پایان جمادی‌الأول ۱۰۴۵ هـ.ق اتفاق افتاده است. محمدصالح کنبو نیز در کتاب *شاه‌جهان‌نامه*، برخی جزئیات زندگی قاضی محمدسعید را گزارش کرده است (بنگرید به: کنبو، ۱۹۶۷، ج ۱: ۳۰۸؛ ۴۵۶؛ ۵۱۵). کَرهرودی در بیشتر سفرهای شاه‌جهان - همچون تسخیر دولت‌آباد در سال ۱۰۴۴ هـ.ق - در ملازمت وی بوده؛ اما بیشتر عمر خود را در دهلی گذرانده است (همان، ج ۲: ۹۰).

۴-۲- ابن خاتون عاملی

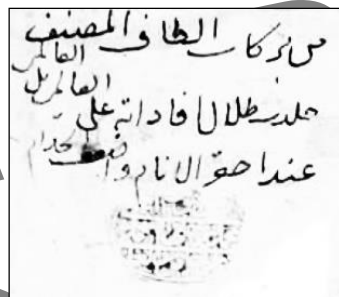
محمدبن علی عاملی، مشهور به «ابن‌خاتون» (زنده در ۱۰۶۸ هـ.ق)، از دانشمندان و سیاست‌مداران شهیر عصر صفوی است. وی پس از تحصیل در محضر دایی خود، شیخ بهایی (درگذشته ۱۰۳۰ هـ.ق)، و میرداماد، به هندوستان مهاجرت کرد و در دربار قُطب‌شاهیان به سمت «مُنشی‌الملک» منصوب شد. عاملی پس از درگذشت استاد خود، میرمحمد مؤمن استرآبادی، منصب پیشوایی را در حکومت عبدالله قُطب‌شاه (حک ۱۰۳۵-۱۰۸۲ هـ.ق) بر عهده گرفت و تا پایان عمر، در این جایگاه عالی استقرار داشت (بلگرامی، ۱۹۲۴: ص ۴۲).

میرداماد رساله *الإعضالات* را به نام شیخ محمد عاملی نگاشته و در خطبه آن، ابن‌خاتون را «ولدی الروحانی و حبیبی العقلانی» خوانده است (میرداماد، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۶۷). دقت در سبک نگارش میرداماد، فرا می‌نماید که او این تعبیر را منحصرأ در خطاب با شاگردان نزدیک خویش به کار می‌برده است. نگارش رساله *الإعضالات* در ذی‌الحجه ۱۰۲۲ هـ.ق به پایان رسیده و ابن‌خاتون عاملی در این تاریخ، در حیدرآباد ساکن بوده است؛ بنابراین، می‌توان احتمال داد که میرداماد با ابن‌خاتون عاملی نیز مکاتبه داشته است.

افزون بر این، میرداماد نسخه‌هایی از آثار خود را به کتابخانه ابن‌خاتون تقدیم کرده است؛ همچون مجموعه‌ای از سه رساله *الإعضالات*، *الصراط‌المستقیم* و شرح *حدیث التمثیل* و رونوشتی از کتاب *الرواشح‌السماویة*.

تصویر ۲- دست‌نوشته میرداماد در ابتدای مجموعه اهدایی به ابن‌خاتون عاملی^{۱۶}
(نسخه شماره ۶۹۵، کتابخانه ملی ملک (تهران)، برگ ار)

تصویر ۳- دست‌نوشته ابن‌خاتون عاملی در ابتدای نسخه اهدایی میرداماد از الرواشح السماویة^{۱۷}
(نسخه شماره ۳۶۳۶، کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)، برگ ار)

۴-۳- نظام‌الدین احمد گیلانی

نظام‌الدین احمد گیلانی، مشهور به «حکیم‌الملک» (زنده در ۱۰۶۶ ه‍.ق)، یکی از طبیبان و حکیمان نامدار عصر صفوی است که پس از وفات میرداماد در سال ۱۰۴۰ ه‍.ق، به هندوستان مهاجرت کرد. وی ابتدا به ملازمان مه‌ابت‌خان (درگذشته ۱۰۴۴ ه‍.ق)، از امرای شاه‌جهان، پیوست و پس از درگذشت او، با وساطت ابن‌خاتون عاملی، به دربار عبدالله قُطب‌شاه در حیدرآباد راه یافت (صاعدی‌شیرازی، ۱۹۶۱: ۱۶۶).

گیلانی مجموعه‌ای از رسائل خُرد و کلان خویش را گردآورده و آن را «شجره دانش» نامیده است. در ابتدای این مجموعه سترگ می‌خوانیم:

«چنین گوید مقرر این مقال و محرر این احوال، أفقر خلق الله إلیه و أحوجه إلی غفرانه، نظام‌الدین احمد گیلانی - ختم الله له بالحسنى - که این فقیر حقیر در آوان تحصیل کمال و در زمان اکتساب فضل و حال و در ایام مطالعه و مباحثه، هرگاه حلّ مشکلی می‌نمود و یا حرف صورت‌داری روی می‌داد، آن را برای محافظت در بیاض قید می‌کرد؛ و هروقت که بیان سخنان کلیدنشان و شرح مشکلات عویصه و دفع شبهات معضله در هر باب از استادان قدسی‌نشان و مجتهدان قوی‌الایمان و

صاحب‌طبعانِ زمان، مثل سیدالْحکماء امیر محمدباقر داماد و سندالمجتهدین، بهاء المله و الدین، شیخ بهاء‌الدین محمد - قدس سرهما - می‌شنود، آن را نیز در بیاض ثبت می‌کرد» (گیلانی، قرن ۱۱: برگ ۲۹پ).

یکی از رسائل مختصر شجره دانش، «بعضی اخبار از وقایع روزگار» نام دارد که شامل گزارش‌هایی کوتاه از برخی مباحثات علمی گیلانی با دانشوران معاصر خویش در اصفهان، دهلی و حیدرآباد است. وی در بخشی از این رساله، پس از نقل حکایاتی از مجلس شیخ بهایی و میرزا ابراهیم همدانی، آورده است:

«در همان عهد مذکور و شهر مسطور [= ۱۰۱۸ هـ.ق] که خدمت استاد میرمحمدباقر داماد به تحصیل علم حکمت مشغول بودم و مکرر می‌فرمودند که ما حکمت یونانی را با حکمت ایمانی موافق و مطابق ساخته‌ایم، فقیر همیشه در فکر بودم که چیزی مخالف شریعت در حکمت پیدا نموده، عرض نمایم. اتفاقاً در اوّل شهر رمضان المبارک که شروع به تلاوت قرآن نمودم، چون به آیه کریمه «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (البقرة/ ۳۱) رسیدم، تأمل نمودم. این را موافق حکمت نیافتیم؛ چه حکماء را اعتقاد آن است که برای عقول، جمیع کمالات در فطرت اولی حاصل است و ایشان را کسب و تعلیم نیست؛ و اینجا صریح حکیم علیم از زبان ایشان، «لَا عَلِمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا» (البقرة/ ۳۲) فرموده. چون به میرزا ابراهیم همدانی نقل کردم، پاره‌ای عبارت شفاء را به‌بر خواند و بشاشت بسیار نموده، تحسین فقیر از این نموده، اما تشفی خاطر فقیر نشد. به بعضی فضلاء و استادان نیز نقل نمودم، جواب کافی نشنیدم. تا آنکه به استاد دانا و نضاج حکمت و طبّاح علوم [= میرداماد] نقل کردم. بدیهه جواب فرمود که برای عقول جمیع کمالات در فطرت اولی حاصل است که لازم وجود مجردات، علوم کلیه است، نه جزئی که آن بی‌حس میسر نیست و آن‌ها مبرآء از جسم و جسمانیات اند؛ پس ادراک جزئیات برای‌شان ممکن نیست» (همان: برگ ۳۹۷).

این گزارش مختصر فرا می‌نماید که یکی از مدارس حکمت در اصفهان عصر صفوی، به میرزا ابراهیم همدانی تعلق داشته و گیلانی به مجلس درس وی نیز آمدوشد داشته است. نظام‌الدین بیشتر آثار خود را در ایام اقامت در هندوستان تألیف کرده و برخی از آن‌ها - از جمله رساله حدوث العالم - را به تبیین آراء میرداماد اختصاص داده است (بنگرید به: گیلانی، ۱۳۹۱: ۵۱-۷۲). او همچنین، حاشیه‌ای مختصر بر الأقی‌المبین نگاشته که تنها نسخه موجود از آن، به دست محمد مؤمن کشمیری کتابت شده است. گویا کشمیری از شاگردان هندی گیلانی - و شاگرد شاگرد میرداماد - بوده است (دانش‌پژوه، ۱۳۴۰: ۲۸۸۹). بنا بر گزارش‌های تاریخی، گیلانی در مناطقی همچون دولت‌آباد، حیدرآباد و دهلی اقامت داشته است (صاعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۲۴۱-۲۴۳؛ کنبو، ۱۹۶۷، ج ۳: ۱۷۰).

استادنا امیر محمد باقر داماد نوراً بالله صلواته در وقت تحویل شمس محل اربع عالمی
 نامله الیل والنهار و مقلب القلوب والابصار
 و یا حوّل حوّل و الاحوال حوّل حوّلنا الی احسن الخال
 مفت سلام و در وقت تحویل سید زعفران و کلاب نوشته با کلام استه مجوز زبان بر تفسیر
 بسم الله الرحمن الرحیم سلام علی ابراهیم
 سلام علی نوح فی العالمین سلام علی موسی و هرون سلام علی من
 سلام علی الیاسین سلام علیکم طیبتم فادخلوها خالدين
 سلام هجرت مطلع العو

تصویر ۴- دعای تحویل سال و سلام‌های قرآنی در اعمال نوروز، به نقل از میرداماد و به خط نظام‌الدین گیلانی^{۱۸}

(نسخه شماره ۱۷۵، کتابخانه دولتی آلمان (برلین)، برگ ۴۴پ)

۴-۴- محمد شریف کشمیری

محمد شریف کشمیری یکی از شاگردان ناشناخته میرداماد است که در تذکره‌ها و متون تاریخی مربوط به ایران و هندوستان، سخنی از او به میان نیامده است. با این همه، محققان او را از عوامل انتشار فلسفه میرداماد در هندوستان دانسته‌اند (معصومی، ۲۰۰۱: ص ۲۱۴). یکی از نگاشته‌های کوتاه کشمیری، «المقالة الشریفیة» نام دارد که در پاسخ به سه اشکال فلسفی تألیف شده است. او در این رساله از میرداماد چنین یاد کرده است:

«قد تحققت عن الأستاذ العلامة، قدوة المحققين، سلطان المتألهين، ناسخ الحكمة اليونانية، واضع الحكمة الإيمانية، هو المعلم الثالث في الأولى والأول في الأخرى - لازل كاسمه الشريف باقراً لمشكلات الحقائق وكاشفاً عن المعضلات الدقائق - ... و قد عرضت هذا البحث بحضرة الأستاذ المحقق - أدام الله تعالى بقائه الشريف إلى يوم الدين - فاستحسنني وأثنى عليّ... فالحق في الجواب ما ذكره المولى الأستاذ في الأفق المبين - لازل فياض الأنوار من الأفق المبين على أصحاب الصراط المستقيم -» (صفری، ۱۳۹۰: ۶۴-۶۵).

از این عبارات برمی‌آید که کشمیری در مجلس درس فلسفه میرداماد - که احتمالاً بر مدار الأفق المبين پیش می‌رفته - حاضر بوده و با استاد مباحثاتی داشته است.

عناست العلامة قدوة المحققين سلطان المتألهين باقراً لمشكلات الحقائق وكاشفاً عن المعضلات الدقائق
المعلم الثالث في الأولى والأول في الأخرى - لازل كاسمه الشريف باقراً لمشكلات الحقائق وكاشفاً عن المعضلات الدقائق
ان اللواتح عاقبتهم فنهت اوليك بالفضة اللانتم الشمس والزوجية اللارثة

تصویر ۵- یادکرد محمد شریف کشمیری از میرداماد، نسخه اصل المقالة الشریفیة^{۱۹}
(نسخه شماره ۴۱۰۰، کتابخانه دانشگاه تهران، برگ ۲۸پ)

۴-۵- محمد باقر صبّاغ کشمیری

ملا محمد باقر صبّاغ، یکی از شاگردان هندی میرداماد است که پس از تحصیل در محضر وی، به زادگاه خود، کشمیر، بازگشته و به تدریس و افاده مشغول شده است؛ چنان‌که در کتاب واقعات کشمیر می‌خوانیم:

«ملا باقر صبّاغ: برای تحصیل علوم به ایران دیار رفته، از فضایی آنجا بهره‌اندوخته و شاگرد میرباقر داماد شد. در معقول بی‌نظیر وقت بود. در محله «کلاشپوره» سکونت داشت» (ددمری، بی‌تا: برگ ۱۶۶ر).

بنا بر گزارش‌های تاریخی، صبّاغ کشمیری شاگردی به نام باقر ناره‌لو داشته که اهل سفر بوده و با دانشمندان پنجاب و پورب مناظره می‌کرده است. بر این اساس، می‌توان صبّاغ کشمیری و شاگردانش را یکی از عوامل مؤثر بر شهرت میرداماد در هندوستان قلمداد کرد (معصومی، ۲۰۰۱: ۱۱۴-۱۱۵).

۴-۶- محمد قاسم گیلانی

طبيب ایرانی مقیم هندوستان، محمد قاسم گیلانی (زنده در ۱۰۲۵ هـ.ق)، مدتی طولانی از محضر میرداماد بهره‌برده است. بنا بر گزارش عبدالباقی نهاوندی، پدر محمد قاسم پس از فتح گیلان در سال ۱۰۰۰ هـ.ق، به دستور شاه عباس صفوی به قتل رسید. محمد قاسم که در آن روزگار نوجوان بود، از این واقعه سخت متأثر شد و به خراسان هجرت کرد. در آن دیار به تحصیل علم

مشغول شد و در اندک‌زمانی به کمال رسید. سپس، به قزوین رفت و تحصیلات خود را در محضر شیخ بهایی و میرداماد ادامه داد. گویا آن هنگام که گیلانی در درس میرداماد شرکت می‌کرده، خود صاحب شهرت و کرسی درس بوده است (نهایندی، ۱۹۲۴، ج ۳: ۳۶-۳۷).

محمدقاسم گیلانی با سعایت حسودانی که بر آتش اختلاف کهنه شاه صفوی با خان‌احمد گیلانی (درگذشته ۱۰۰۵ هـ.ق) می‌دیدند، در قلعه قهقهه محبوس شد:

«به جهت بی‌آدابی و بی‌روشی این طبقه، بعضی سخنان از باب غرض و حسد به سمع پادشاه رسانیدند و باعث این شد که این جناب را گرفته، به قلعه قهقهه فرستادند و مدتی در آن حصن حصین و فصیل آهنین و کوه سنگین محبوس بود... تا آنکه به تاریخ سنه هزاروشانزده، جمعی از قزلباش اوباش و رومیان مکار که در آن قلعه محبوس بودند، به خیال استخلاص متفق گشته، حاکم قلعه را غافل به قتل رساندند... و میرزای مشارالیه را اگرچه دخلی در این مهمات نبود، چون در آن قلعه با آن گروه بود، او را نیز از آن مردم شمردند... ظاهراً آن گروه مسافر راه عدم شدند و میرزای مؤمی‌الیه را چون در این معامله تقصیر و دخلی نبود... به جانش امان دادند و میل در چشم جهان‌بینش کشیدند... چون این قضیه به حال ایشان راه یافت، بعد از این واقعه هائله، در دارالسلطنه اصفهان به مباحثه در ملازمت استادان سابق خود مشغولی جست» (همان: ۳۷).

از این عبارت برمی‌آید که گیلانی در دو دوره زمانی مختلف و در شهرهای قزوین و اصفهان در محضر شیخ بهایی و میرداماد حاضر شده است. او بعدها به هندوستان هجرت کرد و در زمره ملازمان وزیر علم‌پرور دربار گورکانی، عبدالرحیم خان‌خانان (درگذشته ۱۰۳۶ هـ.ق)، درآمد. حسب گزارش‌های تاریخی، گیلانی در مناطقی همچون بیجاپور و برهان‌پور اقامت داشته و تا پایان عمر در دهلی ساکن بوده است (همان: ۳۸).

۴-۷- جبرئیل تبریزی

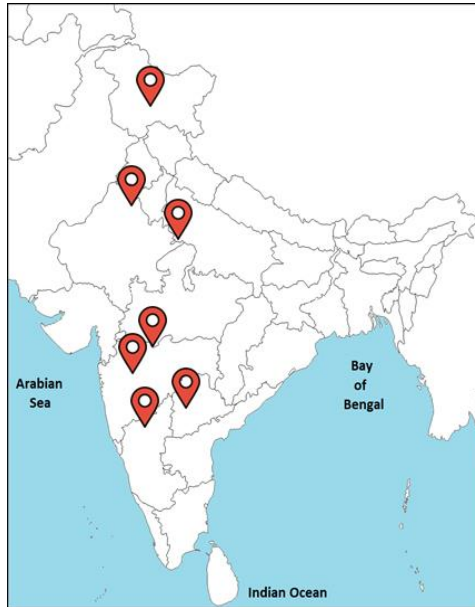
جبرئیل تبریزی (زنده در ۱۰۲۵ هـ.ق)، یکی از طبیبان ایرانی مقیم هندوستان است. نگارنده متأثر رحیمی درباره تحصیلات او در ایران نوشته است:

«حکیم مؤمی‌الیه [= جبرئیل تبریزی] در قزوین و اصفهان در خدمت و شاگردی علامه دوران و وحید زمان افلاطونی، میرمحمدباقر داماد، مشهور به «اشراق»، کسب فضائل و کمالات نموده و در جمیع علوم سرآمد زمان خود است» (همان: ۴۶). پدر او، حکیم محمدباقر، طبیب محبوب عبدالرحیم خان‌خانان بود و جبرئیل نیز به تشویق و دعوت پدر، راهی سرزمین هندوستان شد. وی پس از مدتی اقامت در دهلی و ملازمت با دربار گورکانی، به حیدرآباد هجرت کرد و در زمره طبیبان دربار محمدقلی قُطب‌شاه (حک ۹۸۷-۱۰۲۰ هـ.ق) درآمد (همان: ۴۶-۴۸).

۴-۸- ابهی چند لاهوری

کیخسرو اسفندیار در بخشی از دبستان مذاهب که به معرفی دانشمندان هم‌عصر او اختصاص دارد، آورده است: «... دیگر، حکیم «دستور» است که در سال هزاروپنجاه و چهار به لاهور آمد. اصل او از سپاهان است؛ اما در بلخ متولد شده و در خدمت شاگردان ملّامیرزاجان تحصیل حکمت نموده. پس به ایران خرامید و با میرمحمدباقر داماد و شیخ بهاء‌الدین محمد و میرابوالقاسم فندرسکی و فضلاء دیگر و علماء شیراز صحبت داشته، مایه‌ها اندوخت؛ و بر مسلک مشائیان پوینده است» (اسفندیار، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۳۷).

مطابق با اطلاعات تذکره مقالات الشعراء، دستور لاهوری، هندویی از قوم «کای» بوده و آبهی چَند نام داشته است (قانع تَوی، ۱۹۵۷: ۲۱۶). از مجموع این گزارش‌ها به دست می‌آید که آبهی چَند مدتی در اصفهان و نزد شیخ بهایی، میرفندرسکی (درگذشته ۱۰۵۰ هـ ق) و میرداماد به تحصیل علم مشغول بوده است. با توجه به تأکید کیخسرو اسفندیار بر مسلک مشائی وی، می‌توان احتمال داد که دستور لاهوری از میرفندرسکی و میرداماد، بیش از شیخ بهایی متأثر بوده است.

تصویر ۶- پراکنندگی شاگردان میرداماد در هندوستان

۵- واسطه سوم: بستگان

بنا بر گزارش تذکره نویسان، برادر بزرگتر میرداماد، عمادالدین حسن استرآبادی که «یمنی» تخلص می‌کرده، مدتی طولانی در هندوستان اقامت داشته است.^{۲۰} عبدالباقی نهاوندی درباره او آورده است:

«میریمنی استرآبادی از سادات رفیع‌الشأن استرآباد است. مدّت‌ها در هندوستان به سیر و سیاحت مشغول بوده و تمامی هند را دریافته و طبعش خالی از انگیزی نبوده. در آخر به شرف بندگی این سپهسالاری رسیده و در سلک مدآحانش درآمده و به صلات و انعامات سرافراز گشته، مدّت‌ها در دربار ایشان به سر می‌برد؛ و قبل از فتح گجرات ملازم رکاب ایشان بوده و کمال اعزاز و احترام داشته و قصاید غراً به مدح ایشان گفته» (نهاوندی، ۱۹۲۴، ج ۳: ۱۴۳۰-۱۴۳۵).

باری، عمادالدین استرآبادی پیش از فتح گجرات در سال ۹۹۲ هـ ق، در ملازمت عبدالرحیم خان‌خانان و مقیم دهلی بوده است. بخش دیگر حیات او، در تذکره خیرالبیان بدین صورت روایت شده است:

«ذکر میرعمادالدین حسن: برادر بزرگ حضرت میرمحمدباقر اشراق است. از علوم عقلی و نقلی بهره تمام داشته و از سخن محفوظ بوده. بعضی اوقات به گفتن بدیهه مشغولی داشته و «یمنی» تخلص می‌کرده و در گولکنده معزز و محترم بوده و همان‌جا به جوار رحمت ایزدی پیوسته» (نوشاهی، ۱۳۷۶: ۴۵).

افزون بر این، برخی منابع تاریخ محلی، از حضور و وفات یکی از اولاد ذکور میرداماد به نام سیدمحمد اکبر در حیدرآباد سخن گفته‌اند (بلگرامی، ۱۹۲۴: ۴۵-۴۶) که حاجتمند بررسی و پیگیری بیشتر است؛ زیرا در منابع دست‌اول تاریخی، گزارش مستندی از اولاد ذکور میرداماد و حضور ایشان در هندوستان وجود ندارد.

شکل ۷- پراکندگی اقامت بستگان میرداماد در هندوستان

۶- جمع‌بندی

بررسی گزارش‌های تاریخی، طبقه‌بندی آن‌ها و مراجعه به برخی نسخه‌های خطی، نشان می‌دهد که نگاه‌ها و اندیشه‌های میرداماد با سه واسطه اصلی به هندوستان راه یافته‌اند:

- مکاتبه مستقیم و غیرمستقیم او با چهره‌های علمی و سیاسی در هند مغول و منطقه دکن. میرداماد کتاب *جنوات* و *مواقیت* را در پاسخ به مرقومه دانشمندان هندی نگاشته و مخاطبان نامه‌های او در زمره شخصیت‌های بلندپایه و مؤثر در مناسبات دیوانی هندوستان بوده‌اند.
- حضور شاگردان هندی و ایرانی میرداماد در جنوب آسیا و پراکندگی ایشان در سراسر قلمرو حکومت گورکانی و قُطب‌شاهی. بیشتر این شاگردان در مناصب علمی یا دیوانی - همچون طبابت، قضاوت، نیابت و وزارت - استقرار داشته و نزد حکام هندوستان بسیار محترم بوده‌اند.
- اقامت برخی اقوام نزدیک میرداماد در شمال و جنوب هندوستان که از منزلت علمی و اجتماعی خاصی برخوردار بوده‌اند.

انتقال آثار و آراء میرداماد به هندوستان، با جنبه‌های گوناگون سیاست مرتبط بوده است: ارتباط او با دربار گورکانیان و قُطب‌شاهیان در بستر مناسبات حکومت صفوی با همسایگان شرقی خود شکل گرفته است؛ چنان که مخاطبان نامه‌ها، بستگان و بیشتر شاگردان میرداماد از شخصیت‌های بلندپایه در هند مغول و منطقه دکن به شمار می‌روند.

افزون بر این، بسآمد این واسطه‌ها در جغرافیای شبه‌قاره، از الگویی مشابه پیروی می‌کند. تمام واسطه‌های انتقال، با تخت‌گاه گورکانیان و قُطب‌شاهیان، یعنی دو شهر دهلی و حیدرآباد، مرتبط بوده‌اند. شاگردان میرداماد علاوه بر این دو شهر،

در برخی مناطق گوناگون هندوستان - همچون کشمیر، لاهور، برهانپور، بیجاپور و دولت‌آباد - که از مناطق مهم علمی و سیاسی جنوب آسیا به شمار می‌روند، سکونت داشته‌اند.

باری، «دوره انتقال» مرحله‌ای محوری در تاریخ مواجهه اهل هندوستان با میرداماد و فلسفه او به شمار می‌رود. در این دوره که بخشی از حیات میر را نیز در بر می‌گیرد، جوانه‌هایی از اندیشه فلسفی بنیان‌گذار حوزه اصفهان، به هندوستان انتقال یافت؛ جوانه‌هایی که در قرن‌های بعد به بار نشست، شاخه‌هایی تناور پدید آوردند. از میانه قرن یازدهم هجری قمری، دانشمندان هندی از طبقات، مذاهب و مناطق گوناگون، نگاهشده‌ها و اندیشه‌های فلسفی میرداماد را طرف توجه قرار داده، به شرح و نقد آن‌ها پرداختند؛ چنان‌که تصویب و تخطئه آراء میرداماد، چهره‌های فلسفی هندوستان را در دو صف مخالفان و موافقان او جای داد و در میان آنان مباحثات دامنه‌داری به وجود آورد (رک: نجفی و حسینی، ۱۴۰۲). محوریت آثار میرداماد در محافل علمی جنوب آسیا تا بدان‌جا پیش‌رفت که در قرن چهاردهم هجری قمری، برخی آثار وی به متن درسی تبدیل شدند و حواشی و شروح گوناگونی بر محور آن‌ها پدید آمد. همچنین، دامنه نزاع بر سر دیدگاه‌های او گسترش یافت و منتقدان و مدافعان جدی میرداماد در محافل علمی هندوستان ظهور کردند (رک: نجفی و حسینی، ۱۴۰۳).

پی‌نوشت‌ها

۱. در میان منابع انگلیسی، سه مقاله مهم درباره فلسفه اسلامی در هندوستان نگاشته شده است: مدخل «هند» در تاریخ فلسفه اسلامی، مدخل «رشد اندیشه اسلامی در هند» در تاریخ فلسفه شرقی و غربی و مدخل «فلسفه اسلامی در هند» در *دائرةالمعارف ادیان هندی*

(See: A. Ghaffar Khān, 2001; Chand, 1952; Esots, 2018).

کاستی اساسی در این میان، بی‌اطلاعی یا امتناع تاریخ‌نگاران از مراجعه به تحقیقات محلی در جنوب آسیاست که بیشتر به زبان اردو نگاشته شده‌اند؛ برای مثال، کتاب‌های اسلامی هند میں علوم عقلمی و بز صغیر کے علمائے معقولات اور ان کی تصنیفات، دو اثر درخشان تاریخی و کتاب‌شناختی در این حوزه‌اند که علی‌رغم دقت و کمال، جایگاهی نزد محققان معاصر نیافته‌اند (رک: غوری، ۱۹۹۷؛ خان، ۱۹۹۶).

البته، آثار درخشان دکتر اکبر ثبوت، بزرگ‌ترین استثناء در میان تحقیقات فارسی به شمار می‌روند. او با تحقیق همه‌جانبه درباره تأثیر فیلسوفان ایرانی - به‌ویژه مآصدرا (درگذشته ۱۰۴۵ هق) - بر محافل علمی هندوستان، سهمی چشمگیر در آشنایی محققان ایرانی با این حیطه پژوهشی داشته است (رک: ثبوت، ۱۳۷۵؛ همو، ۱۳۷۸؛ همو، ۱۳۸۰).

۲. مراد از «هندوستان»، «شبه‌قاره» و «جنوب آسیا» در این مقاله، محدوده تاریخی این سرزمین تا پیش از سال ۱۹۴۷ میلادی است که جغرافیای کنونی کشورهای هند، پاکستان، بنگلادش، سریلانکا و بخش‌هایی از افغانستان را در بر می‌گیرد. واژه «هند» نیز برای اشاره به محدوده کنونی این کشور به کار رفته است.

۳. افزون بر این، اوضاع کنونی در جنوب آسیا با دو چالش اساسی روبه‌روست که ضرورت انجام پژوهش‌های تاریخی/فلسفی را در آن سامان دوچندان می‌کند:

- بخش عظیمی از میراث فکری دوره اسلامی در هندوستان - به‌ویژه در حوزه فلسفه و کلام - به‌صورت مخطوط و ناشناخته در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی، به‌مهوریت آرمیده است. با عنایت به برچیده‌شدن بساط فلسفه مدرسی و انقطاع زنجیره حکمای هند، انگیزه چشمگیری برای مطالعه و احیاء این میراث از سوی پژوهشگران بومی وجود ندارد.
- پس از پایان سطره استعمار و بازگشت جامعه هندی به ریشه‌های فرهنگی خویش، دو زبان فارسی و عربی که روزگاری زبان رسمی دیوانی و علمی در شبه‌قاره بودند، تا حد زیادی جای خود را به زبان‌های هندی (دیوناگری) و انگلیسی داده و فراموش شده‌اند. به‌تبع این تحوّل، منابع علمی فارسی و عربی نیز اهمیت خود را در آن منطقه از دست داده‌اند.

۴. از سه اثر مشهور میرزاهد هرّوی، یعنی حاشیه‌ی الرسالة القطبیة، حاشیه‌ی شرح المواقف و حاشیه‌ی شرح التهذیب، با این تعبیر یاد می‌شود.

۵. نظام‌الدین انصاری سه‌هالوی با دوام‌ترین برنامه‌ی درسی را برای حوزه‌های دینی اهل سنت - به‌ویژه حنفیان - در جنوب آسیا پایه نهاد؛ ساختاری که در طول سه قرن، در بیشتر مدارس علمی هندوستان متداول گشت و به افتخار او، «درس نظامی» نامیده شد. هدف انصاری این بود که طلب علم دینی، متون درسی را از آغاز تا سطوح عالی، به‌نحو دقیق و کاربردی مطالعه کنند؛ اما به بینش و توان مطالعه‌ی شخصی افراد نیز بسیار اهمیت می‌داد. در برنامه‌ی درس نظامی، طلب در هیچ رشته‌ای تخصص به دست نمی‌آوردند؛ بلکه افزایش مهارت و تخصص، بر عهده‌ی تلاش و مطالعه‌ی مستقل هر فرد گذاشته شده بود (حسنی لکهنوی، ۱۴۰۳: ۱۵-۱۷؛ ثبوت، ۱۳۷۵: ۲۷-۲۸).

۶. نویسندگان جزئیات دوره‌های «انتشار» و «تثبیت» را در مقاله‌های زیر بررسی کرده‌اند:

- «درآمدی بر حضور آثار و آراء میرداماد در هندوستان: از میانه‌ی قرن یازدهم تا پایان قرن دوازدهم هجری قمری (با تکیه بر سنت‌های متنی / درسی)»؛
- «درآمدی بر حضور آثار و آراء میرداماد در هندوستان: از قرن سیزدهم تا میانه‌ی قرن چهاردهم هجری قمری (با تکیه بر سنت‌های متنی / درسی)».

۷. به‌موازات اندیشه‌ی اسلامی، جریان‌های غیراسلامی نیز در شبه‌قاره‌ی حضور قدرتمند داشته‌اند. ابوریحان بیرونی در کتاب تحقیق ما للهند، آموزه‌های فلسفه‌ی هندو را روایت کرده و برخی از آن‌ها را با آراء یونانیان مقایسه کرده است. همچنین، شواهد فراوانی از دادوستد سنت اسلامی با جریان‌های بومی شبه‌قاره در دست داریم که کتاب منتخب جوگ باسشت (Vasistha Yoga) از میرفندرسکی (درگذشته ۱۰۵۰ هـ.ق)، آشناترین آن‌هاست.

۸. مورخ شهیر هندی، ضیاءالدین برّتی، در این باره آورده است: «... و بدان خدای که محمود [غزنوی] را در هر درماندگی فریاد رسیده است، اگر پسر سینا - که پیداکننده‌ی علم یونانیان و مقتدای فلاسفه‌ی ممالک اسلام است - به‌دست افتادی، بفرمودی او را پاره کنند و گوشت او به غلیوزان [= کرکس‌ها] دهند. دوازده سال باشد که بوعلی سینا از محمود متواری شده است» (برّتی، ۱۹۷۲: ۱۶).

۹. سلطان محمد مجموعه‌ای ارزشمند از آثار مهم فلسفی در کتابخانه‌ی دربار خود گرد آورد (برّتی، ۱۸۶۲: ۶۵). حتی نقل است که برای کتابت نسخه‌ای از کتاب الشفاء، به یاقوت مستعصمی (درگذشته ۶۸۳ هـ.ق) دوست‌هزار مثقال طلا پاداش داد (اصفهانی، ۱۳۶۹: ۶۵-۶۶).

۱۰. وی از شاگردان نامدار غیاث‌الدین منصور دشتکی (درگذشته ۹۴۸ هـ.ق) و جمال‌الدین محمود شیرازی (درگذشته در فاصله ۹۶۰-۹۶۵ هـ.ق) بود که بر فلسفه، منطق، ریاضیات، نجوم و اقتصاد، تسلط داشت. میرفتح‌الله در محضر نسل دوم از فیلسوفان حوزه شیراز تحصیل کرده و به‌واسطه‌ی ایشان، با هردو شخصیت محوری این حوزه، یعنی صدرالدین محمد دشتکی (درگذشته ۹۰۳ هـ.ق) و جلال‌الدین دوانی، پیوند داشت. شیرازی یکی از ارکان اصلی و مهم حکومت گورکانی بوده است (رک: بهنیافر، ۱۳۹۸)؛ چنان که جلال‌الدین اکبر پس از مرگ میرفتح‌الله در سری‌نگر کشمیر، درباره‌ی او گفته است: «اگر او به‌دست اهل فرنگ افتاده بود و آن‌ها در قبال بازگرداندش، تمام خزانه‌ی مرا طلب می‌کردند، با کمال مسرت چنین معامله‌ی پرمفعتی را انجام می‌دادم و این گوهر ارزشمند را به‌بهای ارزان می‌خریدم» (علمی، ۱۸۸۶: ۳، ۲۴۸).

۱۱. نحوه‌ی محاسبه‌ی تاریخ تألیف شجره مبارکه از این قرار است: روز اول از عشر دوم = ۱۱؛ ماه چهارم = ربیع‌الثانی؛ سال هفتم عشر سیم = ۲۷؛ مأثه‌ی اولی از الف دوم = قرن نخست از هزاره‌ی دوم.

۱۲. طبابت یکی از جنبه‌های ناشناخته‌ی شخصیت میرداماد است که در مجالی مناسب درباره‌ی آن سخن خواهیم گفت.

۱۳. «تصحیف» یکی از اصطلاحات علم درایه‌الحديث است و به معنای تغییر بخشی از متن حدیث به کلمه یا عبارت دیگر به کار می‌رود.

۱۴. بر این اساس، می‌توان کرامی را در ردیف شاگردانی برشمرد که در انتقال آثار و آراء میرداماد به هندوستان مؤثر بوده‌اند؛ اما برای پرهیز از تکرار، تنها در همین بخش به او اشاره کرده‌ایم.

۱۵. روابط فلاسفه حوزه اصفهان با متفکران هندی، تنها به میرداماد و مدرسه وی محدود نمی‌شود. چهره‌های دیگری همچون سعید سرمدکاشانی (شهید در ۱۰۷۰ هـ.ق) در شمار حلقه‌های اتصال مکاتب علمی ایران و هند در عصر صفوی هستند. وی از شاگردان میرفندرسکی و صدرالمتألهین شیرازی بود که در روزگار اورنگ‌زیب (حک ۱۰۶۸-۱۱۱۸ هـ.ق) به قتل رسید. برخی مورخان، کاشانی را نیز در زمره شاگردان میرداماد برشمرده‌اند (شفیق اورنگ‌آبادی، ۱۹۷۷: ۱۳۳) که به احتمال قوی، صحیح نیست.

۱۶. میرداماد در این تقریظ کوتاه، مجموعه رسائل خود را در قالب عباراتی ادیبانه و متواضعانه به ابن‌خاتون تقدیم کرده است.

۱۷. ابن‌خاتون در این یادداشت تملک - که با مهر شخصی او نیز تثبیت شده - خود را در زمره «خُدّام» میرداماد بر شمرده است. یکی از معانی اصلی «خدمت» و مشتقات آن در ادبیات عصر صفوی، «شاگردی» و «تحصیل علم» بوده است.

۱۸. این روایت از دعای تحویل سال، با صورت مشهور آن اندکی متفاوت است.

۱۹. عبارات این تصویر، بخشی از متن منقول از الرسالة الشریعیّه است.

۲۰. اهمیت این گزارش‌ها در آن است که در دیگر متون تاریخی و تذکره‌ها، سخنی از بستگان پدری و برادران میرداماد به میان نیامده است.

۷- منابع

- اسفندیار، کیخسرو. (۱۳۶۲ش). دبستان مذاهب. تصحیح: رحیم رضازاده ملک. تهران: کتابخانه طهوری.
- اصفهانی، میرزاحیب. (۱۳۶۹ش). تذکره خط و خطاطان. ترجمه: رحیم چاوش اکبری. تهران: کتابخانه مستوفی.
- آفندی، عبدالله بن عیسی بیگ. (۱۴۰۱ق). ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. تصحیح: سیداحمد حسینی اشکوری. قم: انتشارات کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی.
- امامی همدانی، نصیرالدین محمد. (قرن ۱۱ق). شجره مبارکه. نسخه شماره ۱۸۴۹۰. کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران).
- برنی، ضیاءالدین. (۱۸۶۲م). تاریخ فیروزشاهی. تصحیح: سیداحمد خان. کلکته: انتشارات انجمن آسیایی بنگال.
- برنی، ضیاءالدین. (۱۹۷۲م). فتاوی جهانداری. لاهور: اداره تحقیقات پاکستان (دانشگاه پنجاب).
- بلگرامی، سیدعلی اصغر. (۱۹۲۴م). مآثر دکن. حیدرآباد: دارالطبع جامعه عثمانیه.
- بهینافر، احمدرضا. (۱۳۹۸ش). خدمات تمدنی امیر فتح‌الله شیرازی در دربار اکبر شاه گورکانی. مطالعات شبه‌قاره، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۱(۳۷): ۹-۲۴.
- ثبوت، اکبر. (۱۳۸۰ش). فیلسوف شیرازی در هند. تهران: مرکز بین‌المللی گفت‌وگوی تمدن‌ها؛ هرمس.
- ثبوت، اکبر. (۱۳۷۵ش). مدارس اسلامی هند در طول تاریخ و جایگاه فرهنگ ایران در آن‌ها. دهلی نو: انتشارات رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی در هند.
- ثبوت، اکبر. (۱۳۷۸ش). مقدمه‌ای بر شرح الهدایه صدرا. حوزه، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۹۲(۱۶): ۱۹۱-۲۵۰.
- جنابزی، میرزاییگ بن حسن. (۱۳۷۸ش). روضه‌الصفویه (دوره تاریخ صفویه). تهران: انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشاریزدی.
- جهان‌بخش، جویا. (۱۳۸۹ش). رساله تصحیفات میرداماد. میراث شهاب، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۵۹(۱۶): ۳۱-۶۶.
- حسنی لکهنوی، عبدالحی. (۱۴۰۳ق). الثقافة الإسلامية فی الهند (معارف العوارف فی أنواع العلوم و المعارف). دمشق: مجمع اللغة العربیة.
- دانش‌پژوه، محمدتقی. (۱۳۴۰ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ج. ۱۲. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دانش‌پژوه، محمدتقی. (۱۳۶۰ش). نگارش‌های شمسی گیلانی. جاویدان خرد، انجمن حکمت و فلسفه ایران، ۸(۴): ۴۰-۷۸.
- دانشگر، مریم. (۱۳۹۳ش). تأثیر افکار و آثار جلال‌الدین محمد دوانی در شبه‌قاره هند. مطالعات شبه‌قاره، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۶(۲۱): ۵۵-۷۲.
- ددمری، محمداعظم. (بی‌تا). واقعات کشمیر. نسخه شماره ۶۱۷۵. کتابخانه دانشگاه کشمیر (سری‌نگر).
- شاملو، ولی‌قلی بن داودقلی. (۱۳۷۱ش). قصص الخاقانی. تصحیح: حسن سادات ناصری. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شفیق‌اورنگ‌آبادی، لچهمی نرائن. (۱۹۷۷م). شام غربیان (تذکره شعری که از ایران به هند آمده بودند). تصحیح: محمد اکبرالدین صدیقی. کراچی: انجمن ترقی اردو (پاکستان).
- صاعدی شیرازی، نظام‌الدین احمد. (۱۹۶۱م). حدیقه السلاطین. تصحیح: سیدعلی اصغر بلگرامی. حیدرآباد: اداره ادبیات اردو.
- صفری، علی اکبر. (۱۳۹۰ش). یاد از محمدشرف کشمیری، از علمای قرن یازدهم، شاگرد میرداماد. کتاب شیعه، ۳(۲): ۶۳-۶۵.

طالقانی، تقی‌الدین محمد بن علی. (قرن ۱۱ق). *میزان‌الطبايع قُطب‌شاهی*. نسخه شماره ۲۰س. کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران).

عبدالسلام خان. (۱۹۹۶م). *بر صغير کے علمائے معقولات اور ان کی تصنیفات*. پنته: خدا بخش اورینٹل پبلک لائبریری. عقیلی خراسانی، محمدحسن. (۱۲۵۶ق). *مجمع الجوامع و ذخائر التركيب (قرابادین کبیر)*. کلکتہ: کمپانی احمد کبیر. علمای، ابوالفضل بن مبارک. (۱۸۸۶م). *اکبرنامه*. کلکتہ: مطبع مظهر العجایب (اردو گائیڈ پریس). غوری، شبیر احمد خان. (۱۹۹۷م). *اسلامی بند میں علوم عقلیہ*. پنته: خدا بخش اورینٹل پبلک لائبریری. غوری، شبیر احمد خان. (۱۹۶۷م). *قرون وسطی کے ہندوستان میں فلسفہ و حکمت کا آغاز ارتقا*. اقبال ریو، اقبال آکادمی، (۷): ۱-۶۲.

قانع تنوی، میرعلی شیر. (۱۹۵۷م). *تذکرہ مقالات الشعراء*. تصحیح: حسام‌الدین راشدی. کراچی: نیو سند پریس. کنبو، محمد صالح. (۱۹۶۷م). *عمل صالح (شاه جهان‌نامه)*. تصحیح: غلام یزدانی و وحید قریشی. لاهور: مجلس ترقی ادب. گیلانی، نظام‌الدین احمد. (۱۳۹۱ش). *رسائل فلسفی نظام‌الدین گیلانی*. مقدمہ: آزاده کرباسیان و محمد کریمی زنجانی اصل. قم: مجمع ذخائر اسلامی. گیلانی، نظام‌الدین احمد. (قرن ۱۱ق). *شجره دانش*. نسخه شماره ۳۹ (مجامیع). کتابخانه آصفیہ (حیدرآباد). لاهوری، عبدالحمید. (۱۹۶۷م). *پادشاه‌نامه*. کلکتہ: کالج پریس. مجموعه مؤلفان. (قرن ۱۱ق/الف). *جنگ*. نسخه شماره ۸۸۵۳. کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران). مجموعه مؤلفان. (قرن ۱۱ق/ب). *جنگ*. نسخه شماره ۱۲۱۹۲. کتابخانه ملی جمهوری اسلامی (تهران). معصومی، ابو محفوظ. (۲۰۰۱م). *بحوث و تنبیہات*. بیروت: دارالغرب الإسلامی. منشی، اسکندربیگ. (۱۳۵۰ش). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. تصحیح: ایرج افشار. تهران: امیر کبیر. میرداماد، محمدباقر بن محمد. (۱۳۸۰ش). *جذوات و مواقیت*. تصحیح: علی اوجبی. تهران: میراث مکتوب. میرداماد، محمدباقر بن محمد. (۱۳۸۱ش). *مصنفات میرداماد*. ج ۱، تصحیح: عبدالله نورانی. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

نجفی، حسین؛ حسینی، داود. (۱۴۰۲ش). *فلسفہ میرداماد در هندوستان: از میانه قرن یازدهم تا پایان قرن دوازدهم هجری قمری (با تکیه بر سنت‌های درسی امتنی)*. تاریخ فلسفہ، ۵۴ (۱۴): ۹۲-۴۷. نجفی، حسین؛ حسینی، داود. (۱۴۰۳ش). *فلسفہ میرداماد در هندوستان: از ابتدای قرن سیزدهم تا میانه قرن چهاردهم هجری قمری (با تکیه بر سنت‌های درسی امتنی)*. تاریخ فلسفہ اسلامی، ۳ (۱۰): ۹۴-۳۹. نهاوندی، عبدالباقی. (۱۹۲۴م). *مآثر رحیمی*. تصحیح: هدایت حسین. کلکتہ: مطبعہ بیتس مشین. نوشاهی، عارف. (۱۳۷۶ش). *قسمتی از تذکرہ خیرالبیان در شرح احوال و آثار علماء و شعرا عصر صفوی*. معارف، پژوهشگاه علوم انسانی، ۴۱ (۱۴): ۳۲-۶۹.

Chand, Tara. (1952). *Growth of Islamic Thought in India*. In: S. Radhakrishnan & S. K. Hussain (Eds.), *History of Philosophy: Eastern and Western* (Vol. 1, pp. 488-514). London: George Allen & Unwin Ltd.

Esots, Janis. (2018). *Islamic Philosophy in India*. In: Z. R. Kassam, Y. K. Greenberg, & J. Bagli (Eds.), *Islam, Judaism, and Zoroastrianism* (pp. 324-328). Dordrecht: Springer Netherlands.

Khān, Hafiz A. Ghaffar. (2001). *India*. In: S. H. Nasr & O. Leaman (Eds.), *History of Islamic Philosophy* (Vol. 5, pp. 1051-1075). London: Routledge.

Madelung, Wilferd. (1997). *Ismā'īliyya*. In: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, & W.P. Heinrichs (Eds.), *Encyclopaedia of Islam*, 2nd Edition (Vol. 4, pp. 198-206). Leiden: Brill.